

1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi

1536 Capitulations and Republican Ideology

Zeki ARIKAN*

Öz

Kanuni'nin 1536 yılında Fransa'ya imtiyaz olarak verdiği kapitülasyonlar Nicola Iorga'nın çalışmalarından bu yana tartışılmaktadır. Bazı Fransız tarihçileri kapitülasyonların hiçbir zaman verilmediğini ve bunların sadece "hikaye" olduklarını iddia ediyorlar. Bir süre önce Joseph Matuz Kanuni Sultan Süleyman'ın iki önemli fermanına dayanarak 1536'da kapitülasyonların tesis edildiğini ileri sürdü: "Bununla birlikte, Muhteşem Sultan Süleyman'ın şu ana kadar az bilinen iki fermanı 'kapitülasyonların' sadece var olduklarını vurgulamakla kalmıyor aynı zamanda hakkıyla ve gerçek olduklarını kanıtlıyor."

Kapitülasyonların 1536'da verildiği ve uygulandığı bir gerçektir. Diğer yandan Matuz'un ileri sürdüğü kanutlar geçerli değildir çünkü her iki ferman da yer alanlar Türkiye'de çok uzun zaman önce yabancı Gayri-Müslümlere tanınmıştı. Bundan dolayı 1536 fermanıyla aslında yeni bir şey kazanamamışlardı.

Kapitülasyonlar 1923'te Lozan'da kaldırıldı. Cumhuriyet nesli 1536 kapitülasyonlarını nasıl değerlendiriyor? Bu soruya cevap arayacağız.

Anahtar Kelimeler: Kapitülasyonlar, Kanuni Sultan Süleyman, Gayri-Müslim, Cumhuriyet, Lozan

Abstract

The capitulations that Kanuni has granted to France in 1536 has become a topic of argument since Nicola Iorga's studies. Some of the French historians claimed that these capitulations had never been granted, and in fact they were only "tales". Some time ago late Joseph Motuz, depending on two imperial decrees of the Sultan Soliman the Magnificent claimed that in 1536 the capitulations had been granted: "However, two imperial decrees –but little known till now- of the Sultan Soliman the Magnificent go to prove that the 'capitulations' –not only existed but were well and truly."

It is true that the 1536 capitulations had been granted and they were carried out. On the other hand the evidences that Motuz has proclaimed are not valid,

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

because the edicts written in both of the decrees were applied to the foreign non-Moslems in Turkey for a long long time. For this reason, they have got nothing to do with the 1536 capitulations.

In 1923 the Capitulations were abolished in Lausanne. How the Republic generations has evaluated the 1536 capitulations? We'll try to find the answer to this question.

Key Words: *Capitulations, the Sultan Soliman the Magnificent, Non-Muslims, Republic, Lausanne.*

Cumhuriyet ideolojisi ve 1536 Kapitülasyonları üzerinde bir araştırma yapmaktaki amacımız, kapitülasyonların kökeni, kapsamı ve niteliği konusunda ayrıntılı bir inceleme yapmak değildir. Konuya bir zihniyet sorunu olarak yaklaşmak istiyoruz. Çünkü Cumhuriyet kuşakları, ders kitaplarında Türk-Fransız ilişkilerini okurken Kanuni'nin Fransızlara ilk kez kapitülasyon vermekle, ülkenin ekonomisini ve geleceğini rehine koyduğu kanısına kapıldılar. Bu "büyük Türk padişahı Kanuni'nin" bir zaafı olarak da yorumlandı. Yüksek öğretmen Okulu'nda (1962-1966) geceleri bize serbest konferanslara gelen Prof. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun bu konuda kendisine sorulan bir soruyu "yetkili olmadığı" gerekçesiyle karşılıksız bıraktığını anımsıyorum. Daha sonra, konuyu ayrıntılı olarak inceleyen Fransız tarihçilerinin bu kapitülasyonların verilmediğini ileri sürdüklerini öğrendiğimiz zaman yüreğimize biraz su serpildi. Prof. Ercüment Kuran'ın değişik toplantılarda sık sık "Bu kapitülasyonlar verilmemiştir, bunu Fransız tarihçileri ispat ettiler" dediğini de belirtmek isteriz. Bu nedenle Cumhuriyet ideolojisiyle yetişen kuşaklardan birine mensup olan biz, konu üzerinde durarak, sorunun nasıl ele alınıp değerlendirildiğini irdelemeye çalışacağız. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, kapitülasyonların, imparatorluğun çöküş sürecinde ekonomik, mali, adli ve hukuki alanlarda oynadığı bağlayıcı rol, Lozan'da bu konuda karşılaşılan güçlükler ve direnmeler Cumhuriyetin kurucularını ve ülke aydınlarını bu konuda son derece duyarlı kılmıştır. Ancak bütün bu olumsuzlukların kaynağı ve kökeni olarak- her nedense- çoğu kez fakat yanlışlıkla ilk olarak kabul edilen 1536 Kapitülasyonları gösterilmiştir. Çalışmamızın çıkış noktası bu olacaktır.

Ortaçağlar boyunca Avrupa ile Asya arasındaki ticarete egemen olan İtalyanlar, Bizans İmparatorluğu döneminde elde edilmiş kolaylıkları ve ayrıcalıkları Anadolu Selçukluları ülkesinde de sürdürebilmek için onlarla da bunu içeren anlaşmalar yapmaya çalışacak ve bunda da başarılı olacaklardır.¹ Böylece Selçuklular tarafından İtalyan kent devletlerine verilen ayrıcalıklar

¹ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans'ın Sona Erişine Kadar*, İstanbul 1990, 13.

daha sonraki düzenlerde de geçerliliğini korumuş ve Osmanlılar zamanında da varlığını sürdürmüştür. Bundan anlaşıldığına göre kapitülasyonların kökeni, Osmanlılardan çok önceye gitmektedir.

Aslında “kral ya da kilise emirnamelerinin bölümleri” anlamına gelen Latince *capitulum*’dan türetilen bu deyim, savaş sırasında bir ordunun ya da bir kentin teslimiyle ilgili olarak yapılan anlaşmalar için kullanılıyordu. Ancak daha sonra bunun kapsamı daraltılmış ve Avrupa Hıristiyan devletleri uyruklarının “İslam ülkelerinde sahip oldukları hakları düzenleyen anlaşmalar”ı belirleyen bir içerik kazanmıştır. Ancak bu konuda çok değişik görüşler öne sürülmüştür. Sözelimi un *ancien diplomate* imzasını taşıyan Ali Reşat ve Macar İskender tarafından Türkçe’ye çevrilen eserde kapitülasyonların “veriliş nedeni” şöyle açıklanmaktadır: “Şeriat hükümlerinin yabancılara uygulama olanağı bulunmamasından ötürü, Türkiye tarihinde birçok örnekleri görülen taassubun depreşmesine karşı, yabancılara antlaşmaya dayanan güvence vermek ve kendilerini büsbütün aynı ve bağımsız bir takım yasalara bağlı bulundurmak gerekiyordu. İşte bu zorunluluk yüzündendir ki, İslam ülkelerinde oturan yabancılara bağlı oldukları konsolosların korumaları altında yaşmalarını, can ve mal dokunulmazlığını, bağlı oldukları hükümetleri dahilinde geçerli yasalara tabi olmalarını sağlayan kapitülasyonlar yöntemi ortaya çıkmıştır.”²

Kapitülasyonların yalnızca bir Müslüman devletle Müslüman olmayan başka bir devlet arasında yapılan ahitler olarak görmek doğru değildir. İki Hıristiyan devlet arasında, kapitülasyonların bütün özelliklerini taşıyan antlaşmalar yapıldığı görülmektedir. Prof. Şerafettin Turan’ın verdiği örnekler bunu yeterince kanıtlamaktadır.³Nitekim Türklerin Venediklilere verdiği kapitülasyonların, Cumhuriyetin Bizanslılardan elde ettikleri ayrıcalıkların devamından başka bir şey değildir.⁴

Mahmut Esat Bozkurt, bu konuda şunları yazmaktadır: “Hakikaten, kapitülasyon müessesesi, Batı Türklerinin bir icadı değildir. Batı Türkleri, istila ettikleri memleketlerde, bu müesseseyi bulmuşlardır. Yoksa Politis gibi bazı müelliflerin anladığı ve anlamak istedikleri gibi bu müessese Hıristiyanlar tarafından İslamlara veya Türklere karşı bir *modus vivendi* şartı olarak kabul ettirilmiş değildir.”⁵

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde Kıbrıs Krallığı, Venedik Cumhuriyeti arasında birçok ticaret muahedesi imza edildiğini

² *Kapitülasyonlar, tarihi, menşei asılları*, (çev. Macar İskender – Ali Reşat), İstanbul 1330, 6-7.

³ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya*, 15; W. Heyd, *Ortaçağda Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Ziya Karal), Ankara 1975.

⁴ Turan, *Türkiye-İtalya*, 15

⁵ Mahmut Esat Bozkurt, *Devletler Arası Hak “Hukuku Düvel”*, Ankara 1940, 103.

biliyoruz.⁶ Aynı şekilde Batı Anadolu Beylikleriyle de İtalyan Cumhuriyetleri arasında anlaşmalar yapılmıştı.⁷

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre Osmanlı kapitülasyonları daha önceki dönemlerde var olan bir uygulamanın devamından başka bir şey değildir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nde kapitülasyonların uygulanması da kuruluş dönemine kadar geri gitmektedir. Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan ve yayınlanan belgeler de kapitülasyonların yalnız Fransa ile sınırlı olmadığını ortaya koymakta ve kimi ayrıcalıkların da Venedik Cumhuriyeti'ne daha önce verildiğini kanıtlamaktadır.⁸ Bununla birlikte kapitülasyonların ilk kez Kanuni Sultan Süleyman zamanında uygulanmaya başladığı gibi kökleşmiş bir yanılının, aşağıda görüleceği gibi, sürüp gittiği anlaşılmaktadır.

Şu noktayı da belirtmek gerekir ki Osmanlı kapitülasyonlarının daha önce yürürlükte olan bir uygulamanın devamı olduğu kimi araştırmacıların gözünden kaçmamıştır. Nitekim sadrazam İbrahim Hakkı Paşa bu konuda şunları yazmaktadır;

*"Elyevm mevcut olan kapitülasyonların esası pek eskidir. Kapitülasyonlar Devlet-i Aliyye ile vücut bulmamıştır. Bilakis, Devlet-i Osmaniye bu kapitülasyonların esasını hazır buldu. Daha doğrusu Devlet-i Aliyye'nin bu esaslar hoşuna da gitmiştir diyemeyeceğim; çünkü bunları kolaylıkla kabul etmemiş, birçok yerlerini tadil etmiş, daire-i imtiyazatı dava etmiştir. Fakat maateessüf zamanın efkârından çıkamamıştır"*⁹

1918 yılında İsviçre'nin Fribourg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Osmanlı Kapitülasyonlar Rejimi üzerinde bir doktora tezi hazırlamış olan geleceğin Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt da tamamen bu görüşü savunmuş ve kapitülasyonların temelinde exterritorialité des Lois, yani kişinin ülkesi dışında kendi yasalarına bağlı kalma ilkesinin yattığını belirtmiştir. Mahmut Esat aynı zamanda bu temel prensibe İslam'ın aman ilkesine Osmanlıların satus-quo'yu yani var olan yapıyı korumak düşüncelerinin de eklendiğine işaret etmektedir. Nitekim Prof. Halil İnalcık da kapitülasyonların varlığını bu ilke, yani ama ilkesi bağlamında açıklamaktadır.¹⁰

⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1958, 109-146.

⁷ Elizabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983, 175-242.

⁸ M. Tayyip Gökbilgin, "Venedik Arşivlerindeki Vesikalar Külliyyatından Kanuni Sultan Süleyman Devri Belgeleri", *Belgeler*, I/2 (1964), 119-220; V-VIII/9-12 (1968-1971), 1-152.

⁹ Sadrazam Hakkı Paşa hazretleri, "Kapitülasyonlar yahut Uhud-i Kadime", İstanbul, 1328, 5.

¹⁰ Mahmoud Essad, *Du Régime des Capitulations Ottomanes Leur Caractère Juridique d'après l'histoire et les textes*, Stamboul, 1928, Mahmut Esat'ın o sırada kapitülasyonları tez

Bu çerçeveyi çizdikten sonra gelelim Fransa'ya verilen 1536 Kapitülasyonları'na. Bu konuda alışlagelmiş bir değerlendirmeyi şöyle özetleyebiliriz. 1519'da yapılan imparatorluk seçimlerini Charles Quint'in kazanması ve onun akrabalık, veraset gibi yollarla İspanya, Sardunya, Sicilya, Napoli, Pays-Bas, Fransa'nın kuzeyindeki topraklarla İspanya'nın Amerika'daki sömürgelerini elde etmesi ülkesi için büyük bir tehlike yaratmıştı. Fransa, Charles Quint'in emperyalizmi altında ezilmek tehlikesiyle yüz yüze kalmış, aynı zamanda onun İtalya üzerindeki emelleri de suya düşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu sırada Avrupa'nın önemli bir kısmını yani Balkan yarımadasını egemenliği altında bulundurması, Charles Quint'in ortak bir tehlike olarak algılanmasına yol açmış ve bu ortak tehlike Türkiye ile Fransa'yı birbirine yaklaştıran belirleyici bir etken olmuştur. Yakınlaşma Charles Quint'e karşı Fransa'nın denge kurmak gereksiniminden doğmuş, istek bu ülkeden gelmiş, Türkler onların yardımına koşmuştur.¹¹ Ancak bu yakınlaşmanın pek kolay olduğu söylenemez, çünkü 1521'de başlayan ve Fransa aleyhine gelişen hanedan savaşlarından sonra François I, Doğu Avrupa'daki devletler nezdinde bir dayanak bulmaya çalışmış, elçisini Polonya ve Macaristan'a göndermiş, özellikle Bohemya, Macaristan ve Transilvanya asilzadelerinden yardım vaatleri almıştı. Aynı suretle François'nın Osmanlılarla da bir ittifak siyaseti izlemek istediği konusunda belirtiler vardır. Ancak ilk önemli adım François'nın Pavia'daki tutsaklığından, yani 25 Şubat 1525'ten sonra saltanat naibesi Louis de Savoie'nın Kanuni Sultan Süleyman'a Frangipani'yi göndermesiyle başlar.¹² Böylece Fransa ile diplomatik ve siyasal ilişkiler yeni bir gelişme sürecine girdi ve bir Türk-Fransız ittifakıyla sonuçlandı.

Jean de la Forest'nin büyükelçiliği (1535-1537) Türk-Fransız diplomatik ilişkilerinde bir kilometre taşı ödevini görmektedir. Diplomatik ilişkilerin Jean de la Forest ile süreklilik kazandığı anlaşılmaktadır. Jean de la Forest'ye

konusu olarak seçmesi, konunun güncelliğinden kaynaklanıyordu. Çünkü Osmanlı Hükümeti 1914 Eylülü'nde kapitülasyonları tek yanlı olarak kaldırmış ve bu karar ilgili devletler tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştı. Mahmut Esat, Kapitülasyonlar Rejimi'ni tarihsel ve hukuksal bağlamda incelerken bunların tek yanlı olarak kaldırılabilceğini de savunmuştur. Bkz. Zeki Arıkan. "Mahmut Esat Bozkurt ve Kapitülasyonlar", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, II/4-5 (1995), 217-232 ayrıca bkz. Osman Nebioğlu, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Ankara, 1986.

¹¹ İsmail Soysal, "Türk-Fransız Diplomasisi Münasebetlerinin İlk Devresi", *Tarih Dergisi*, 5-6 (1953), 64

¹² M. Tayyip Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebebi ve Amilleri, Geçirdiği Safhalar", *Kanuni Armağanı*, Ankara, 1970, 9. Frangipani'den önce Louise de Savoie'nın Kanuni'ye adı bilinmeyen bir ajan gönderdiği ve bu ajanın 12 kişilik maiyetiyle birlikte Bosna'da katledildiğine ilişkin müphem kayıtlar vardır. J. von Hammer, "Mémoire sur les premières relations de France et de le Porte". *Journal Asiatique*, X (1827), 19-45.

verilen yönerge¹³ Türkiye ile Fransa arasında bir ticaret antlaşması yapılmasını öngörmektedir. Jean de la Forest ile sadrazam İbrahim Paşa'nın İrakeyn seferi dönüşünde yaptıkları görüşmelerde, Fransa ile Türkiye arasında bir *barış, dostluk ve ticaret* anlaşmasının (kapitülasyon) esasları hazırlandı. 1536 Kapitülasyonları¹⁴ İbrahim Paşa'nın son siyasi eseri olarak kabul edilmektedir. Hammer'e göre:

"İbrahim Paşa barış havasından yararlanarak Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasındaki ticari ilişkileri düzenlemek üzere Fransız elçisi La Forest ile bir ahitname yapmak için görüşmeler başladı. Bu tür diğer ahitnamelere esas olan bu anlaşmada her iki hükümete ait sulara karşılıklı olarak serbest geçiş ve bütün hukuksal konularla Fransız konsoloslarının kesin olarak kaza hakkı sağlanmış bulunuyordu. Fransız uyrukları hakkında açılacak ceza davaları kadılardan Divan-ı Hümayun'a aktarılmakla birlikte, hüküm verecek kadılarla birlikte birer Fransız tercümanı hazır bulunacaktı... Yine bu muahede gereğince Fransız uyrukları yerel mahkemelere başvurmak zorunda olmaksızın kendi isteklerine göre vasiyet hakkına sahip oldular.."

Anlaşma metnini özetleyen Hammer sonuç olarak bu ahitnamenin, Süleyman'ın saltanatının değil, güçlü iktidar sahibi İbrahim Paşa'nın eseri olduğunu savunmaktadır.¹⁵ C. D. Rouillard, 1536'da imzalanan bu anlaşmanın Fransız uyruklarına verdiği pek çok ayrıcalıklar yanında ticaret serbestliği, vergi kolaylığı, Osmanlı yasalarından bağışık tutulma hakkı, din özgürlüğü sağladığını belirtmekte ve Fransızlara kutsal yerlerde koruyuculuk güvencesi verdiğini de eklemektedir.¹⁶ Bertold Spuler, bu kapitülasyonları Jean de la Forest aracılığıyla Kanuni Sultan Süleyman ile François I, yani bir Hıristiyan devletle sultan arasında yapılan kesin bir siyasal anlaşma olarak kabul etmekte ve anlaşmanın dindışı kimliğini de vurgulamaktadır.¹⁷

Bu kapitülasyonlar üzerindeki tereddütlerin XX. yüzyıl başlarından

¹³ E. Charriè, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris, 1848, I, 258-263; Baron Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les Puissances étrangères*, I, France, Paris, 1864, 29-32; Sosyal, "Türk-Fransız", göst. yer 75-76.

¹⁴ Charriè, I, ayn eser. Testa, ayn esr. 15-21 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara, 1953, 9-15.

¹⁵ Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, (çev. Ata Bey) İstanbul, 1330, V, 60.

¹⁶ Clarence Dana Rouillard, *The Turk in French History, thought and literature*, Paris, (önsöz 1838), 111-113. Ancak bu kapitülasyonlarda Fransızlara kutsal yerlerde koruyuculuk verildiği anlamına gelecek bir madde yoktur. Bu ayrıcalık daha sonra 1604 Kapitülasyonlarıyla elde edilmiştir. Bkz. M. Türker Acaroğlu, "Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap" [1604 Kapitülasyonlarının Türkçe-Fransızca metni ZA] *Belleten*, (1986), 507-530.

¹⁷ Bertold Spuler, "La diplomatie européenne a la Sublime Porte aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Revue des Etudes Islamiques*, XXXIX/1 (1971), 5.

İtibaren büyük bir tartışma konusu olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Nicola Iorga böyle bir antlaşmanın varlığından şüphelenen ilk tarihçi olarak görülmektedir.¹⁸ N. Iorga, Jean de la Forest'ye verilen yönerge üzerinde durarak bunun birçok yönlerden son derece açık olduğuna dikkatimizi çekmektedir. Öncelikle Fransa Kralı Akdeniz'deki ticaretin sık sık kesintiye uğramasından yakınmaktadır. Bundan anlaşıldığına göre, Jean de la Forest, Berberi korsanlara karşı güvenli ve sakin bir ortam aramaktadır. Padişahın büyük zaferlerine gönderme yapılmakla birlikte onunla herhangi sözleşme imzalanmasından söz edilmemektedir. Nicola Iorga'nın belirttiğine göre bu yönergede Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa Kırallığı arasında daha önce yapılmış olan herhangi bir anlaşmaya gönderme yapılmamaktadır.

Yine bu yönergeden, Kırıl, Fransa dışındaki ülkelerin zararına olan Fransız bandırasının uzak ülkelerde dalgalanmasından şimdilik yana olmadığı anlamı çıkmaktadır.

Türkiye açısından, bu belge bir takım diplomatik güçlükleri de birlikte getirmektedir, sözgelimi, Iorga, Jean de la Forest'ye verilen unvanı ve sıfatı Türklerin hiçbir zaman kabul etmediklerini de ileri sürmektedir. Öte yandan Iorga, İbrahim Paşa'nın unvanının da açıklanmasına olanak bulunmadığını belirtiyor. Bunu "bizarre: tuhaf" buluyor. Çünkü Fransızca kaynaklarda bu unvan "Charlesquier Sultan" olarak geçmektedir. Bu, Iorga'ya kazaskeri anımsatmakta bu yüzden o böyle bir unvanı anlaşılmasız bulmaktadır. Oysa bunu serleşker olarak okumak gerekirdi. Serleşker, serasker yani başkomutan anlamına gelmektedir.¹⁹

Gaston Zeller sorunu daha ayrıntılı olarak inceledi.²⁰ Zeller'e göre bu kapitülasyonlarla ilgili olarak ne François I zamanında, ne XVI. yüzyılın ikinci yarısında, ne de onu izleyen XVII. yüzyılda herhangi bir kayda, bir ize rastlanmamaktadır. Konuyla ilgili tek belge ancak 1777 yılında ortaya çıkmıştır. Ahitnamenin suretinin Osmanlı arşivlerinde bulunmayışı da dikkati çekmektedir. Fransa Krallığı'nın İstanbul'daki son büyükelçisi Saint-Priest, Fransa'da bulunduğu sırada ülkesinin diplomatik tarihine ışık tutacak belgeleri derlediği sırada Krallık Kütüphanesi'nde, bunların selefi Marquis de Bonnac'ın gözünden kaçmış olanlarını buldu. Bunlardan Gabriel d'Aramon'un evrakı içinde Fransa ile Babıâli arasında imzalanmış olan en eski üç antlaşmanın kopyasını gördü.²¹ Bunlar arasında 1536 Ahitnamesi'nin

¹⁸ Nicolas Iorga, *Points de vue sur l'histoire de l'Orient à l'époque moderne*, Paris, 1925, 27-55.

¹⁹ Iorga, *Point de Vue*, 43.

²⁰ Gaston Zeller, "Une légende qui a la vie dure: Les Capitulations de 1535", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* II (1955), 127-132.

²¹ Saint Priest, *Mémoire sur l'ambassade de France en Turquie (Publications de l'École des langues orientales vivantes, t. XI)*, Paris 1877, 3-4.

sureti de bulunuyordu. O tarihten sonra, 1536 Kapitülasyonları'nın verilmiş olduğu konusunda herhangi bir tereddüt söz konusu olmadı. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi Iorga ve Gaston Zeller'in çalışmalarıyla konu tartışmalı bir nitelik kazandı. Bir yandan 1536 Kapitülasyonlarının geçerli olduğu görüşü devam ederken²² öte yandan da söz konusu ayrıcalıkların 15 Mart 1536'da İbrahim Paşa'nın idam edilmesiyle yürürlüğe girmediği tezi ağır basmaya başladı. Prof. Halil İnalçık bu görüşü savunmaktadır.²³ Prof. Mantran yönetiminde yazılan Osmanlı İmparatorluğu Tarihi'nde Gilles Veinstein'in kaleme aldığı bir bölümünce de İbrahim Paşa ile Jean de la Forest arasında kapitülasyonların müzakere edildiği ancak onaylanmadığı görüşüne yer verilmektedir.²⁴ Günümüzde bilimsel çevrelerde geçerli olan görüşün de bu olduğunu belirtmek gerekir.

Son yıllarda Joseph Matuz'un iki fermana yer alan ibarelere dikkat çekmesinden sonra konunun artık tartışılmaz bir nitelik kazandığı varsayıldı. Buna göre 1536 Kapitülasyonları söz konusu iki ferman göre verilmiş ve uygulanmıştır.²⁵ Oysa bize göre 1536 Kapitülasyonları yeniden tartışmalı bir hale gelmiştir. Bunlardan birincisi Kanuni Sultan Süleyman tarafından Kudüs Sancak Beyi ve kadısına yazılan evahir-ı muharrem 943 (10-19 Temmuz 1536) tarihli fermanıdır. Burada kapitülasyonlarla ilgili olarak şöyle bir ibare yer almaktadır:

“Venedik balyosı südde-yi se'adetüme şöyle arz eyledi ki Kudüs-i Şerif'de Deyr Şahyûn nam mevziide olan Venedüklü Frenk rühbânlarının ahidname-i hümâyûnum muktezasınca ellerinde olan hükümlere muhâlif haricden ba'zı kimesneler mezkûri incidüb dahl ü te'addi ederlerimiş. Eyle olsa buyurdum ki hükm-i şerif-i vâcibü'l-ittiba'ın ile vardukda ihzar-ı husema kılub onat vechle teftiş edüb ve ahidname-i hümâyûnum muktezasınca ellerinde olan hükümlerine dahi nazar edüb...”

İkinci ferman da yine Kudüs sancak beyi ve kadısına gönderilmiştir. Bu ferman evail-i rebiülahır 956 (29 Nisan-8 Mayıs 1549) tarihini taşımaktadır. Bu fermana da kapitülasyon bağlamında değerlendirilebilecek maddeler şunlardır:

²² Halil İnalçık, (“İmtiyazat” *Encyclopaedia of Islam* IV, 1183) Gaston Zeller'in, kapitülasyonların bir efsane (légende) olduğu tezine karşı çıkan bir Fransız tarihçisinin görüşlerini yansıtan bir makaleyi kaynak olarak göstermektedir: M. E. “Les capitulations de 1535 ne sont pas une légende”, *Annales (Economies Sociétés Civilisations)*, XIX (1964), 362-363.

²³ Halil İnalçık, “İmtiyazat”, göst. yer.

²⁴ Robert Mantran (Sous la direction de). *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, Fayard, 1989, 222.

²⁵ Joseph Matuz. “A propos de la validité des Capitulations de 1536 entre l'Empire Ottoman et la France”, *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, XXIV (1992), 183-192.

"*Haliya bab-ı se'adetümüzde olan Franca elçisi Kudüs-i şerifde vâki olan ziyaretlerine varub Kudüs-i şerifde olan ruhbanlar arzu hal edüb müşarünileyh dahi dergâh-ı mu'allama adam gönderib França tâifesinden ziyaretlerine gelenlerden birisi mürd ola, beyt'ül-malcılar dahl eylememek bâbında hükm-i şerifim verülüb ve Frenk taifesinden bir kimesne memalik-i mahmiyemde fevt ola, rızkın ve esvâbın kime vasiyet ederse ol ola. Eğer vasiyyet etmeden ölür ise ol yerlü yoldaşına vereler. Beyt'ül-malcılar dahi eylemeye deyu ahidname-yi hümayunun verüldüğün bildirdiler...*"

Ancak her iki fermanda geçen ahitname sözünü 1536 Kapitülasyonları ile ilişkilendirmek ve dolayısıyla bu belgelerin söz konusu kapitülasyonlara gönderme yaptığını kesin bir dille ileri sürmek doğru değildir.

İlk fermandaki ayrıcalığın Memlûkler zamanında verilen ve Kanuni döneminde 1528'de geçerli kılınan ayrıcalıklarla ilgili olduğunu düşünmek daha doğrudur.²⁶

İkinci fermanda yer alan hükümler, Anadolu Selçuklu Sultanlığı'ndan beri Türkiye'deki yabancı gayrimüslimlere tanınmış olan hakların devamından başka bir şey değildir.²⁷ Türkiye'deki yabancıların hukukunu belirleyen bu hükümler, Osmanlı -Kanunnamelerinde de yer almış bulunmaktadır. Nitekim son yıllarda esaslarının Fatih zamanında düzenlendiği anlaşılan Kitab-ı Kavanin-i Örfiye-i Osmani 'de, Osmanlı ülkesinde vefat eden yabancıların miraslarıyla ilgili oldukça ayrıntılı açıklamalara yer verilmektedir. Bundan anlaşıldığına göre yabancı gayrimüslimlerin vasiyet ve miras hakları saklı tutulmakta ve bu konuda kadınlara büyük görev düşmektedir.²⁸ Burada, Türkiye'de ölen yabancılarla ilgili miras hakkının nasıl işleyeceği konusunda, söz konusu kanunnamede yer alan hükümleri gözden geçirmek yararlı olacaktır. Bu hükümlerin II.Bayezid'den sonra hem Sultan Selim, hem de Sultan Süleyman adına düzenlenen Kanunnamelerde de aynen yer aldığını belirtmek gerekir:

"*Kefereden bir kimesne benim memalik-i mahrusamda vefat edüb ba'de eda-ed-deyn terekesi kalsa ol tereke kadı marifetile yazılıb defter olub zabt oluna. Eğer meyt-i mezkûr için ..?.. dava-yı veraset veya dava-yı vasiyyet olub müselman şahid zaruret olub kafir şahid olub vasiyete veya verasete şehadet*

²⁶ Kapitülasyonlar, (Ali Reşat-Macar İskender), 49-53 krş. *Testa* I, 23-25; Mübahat Kütükoğlu. *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, I, (1580-1838). Ankara, 1974, 8.

²⁷ Osman Turan. *Türkiye Selçukluları*, 121-133; Şerafettin Turan. *Türkiye-İtalya*, I, 128.

²⁸ N. Beldicéanu, *Code de lois Coutumières de Mehmed II*, Kitab-ı Qavanin-i Örfiye-i Osmani, Wiesbaden 1967. 520-530. krş. *Kanunname-i Âli Osman*. (yy. Mehmet Arif), İstanbul 1329, 58.

ederlerse şer'an caiz olduğu sebepten kabul olunub şehadet olmuş ise mukarrer tutula. Niza olunmaya Ve eğer dava-yı veraset ve vasiyet olmaz ise ol tereke ve kadar varsa kadılar marifetiyle zabt ve hıfz olunub emin ve masun yerde durub beyy'ül-malının ve gayrın ana dahili olmayub sonra ol kimesnenin vilayetinde ol terekenin talebi için adem gelecek gelen adem ve mektub kadılar yazduğu tereke defteri ile dergâh-ı muollaya arz olunub Kapu'dan emredüb teftiş olub gelen adem evvel vefat eden kimesnenin vilayetinden olub ve kâğid dahi anların begler kâğidı olub ol maslahat için geldiği zâhir olıcak hükm-i şerif verilüb ol terekeye gelen âdeme teslim olunub gönderile ve hem kefere-i mezkûr müteveffa olduğu yerde kuzzat kısmet edüb miraslarına karışub harbî terekesinden resm-i kısmet²⁹ almak isterlermiş. Almayalar..."

Kaynağı Fatih dönemine kadar giden bu Kanunnamelerde, Osmanlı ülkesinde olan bir gayrimüslim yabancıya geriye kalan mal varlığının varislerine teslimi için yapılacak işlemler çok ayrıntılı olarak belirlenmiştir. Matuz'un yayımladığı fermana yer alan hükümler de burada yer alan hükümlerin özetinden başka bir şey değildir. Bu kökleşmiş kuralların, 1536 Kapitülasyonlarından çok daha var olduğu göz önünde bulundurulursa, bunun imtiyazların bir parçası olarak değerlendirilemeyeceği kendiliğinden anlaşılır.

Demek istediğimiz Kudüs'te ölen frenk taifesinden bir kimseye miras ve vasiyet hakkının tanınmış olması gibi genel bir kuralı 1536 Kapitülasyonları ile açıklamaya çalışmak olanaksızdır.

Müteveffa Matuz'un üzerinde durduğu fermanlardaki belirsizliğe karşın, bize göre 1536 Kapitülasyonları uygulanmıştır. Bu konuda bizim ileri sürebileceğimiz kanıtlar şunlardır:

(1) 1569 yılında Sultan II. Selim tarafından Fransa Kırallığı Charles IX adına verilen ahitnamede, iki devlet arasında kadimden beri var olan, yürürlükte bulunan ve ticaret serbestisini güvence altına alan muahedelerden söz edilmektedir.³⁰ Bunların hepsi yeni ahitname ile güvence altına alınmıştır. Bilindiği gibi ticaret serbestisini güvence altına alan anlaşma da 1536

²⁹ Resm-i Kısmet: ölen bir kimsenin mal varlığının belirlenip borçları ve cemze giderleri çıktıktan sonra kalan terekesinin varisleri arasında bölüşülmesi için yapılan işlemlerden kadının aldığı resim. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, " Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri" , *Belgeler*, Sayı 5-6 1966 , Ankara 1968 .

³⁰ Kapitülasyonlar, (Ali Reşat-Macar İskender). 74.

Kapitülasyonlardır.

(2) 1536 Kapitülasyonları Fransa'ya daha önce var olan İskenderiye Konsolosluğu'ndan başka dilediği yerde konsolosluk açma hakkını vermektedir. Fransa'nın 1548'de Trablusşam, 1552'de Halep'te konsolosluk açmalarını³¹, 1536 kapitülasyonları çerçevesinde değerlendirmek gerekir.

(3) Köprülü Mehmet Paşa ve Fazıl Ahmet Paşa'nın sadaretlerinde kapitülasyonların yenilenmesi dikenli bir sorun haline gelmişti. Fransız elçisi Marquis de Nointel, Fazıl Ahmet Paşa'ya bu kapitülasyonların Sultan Süleyman devrinde akdedildiğini ve yüz otuz yedi yıldan beri yürürlükte olduğunu söylemesini de önemli bir kanıt olarak kabul etmek gerekir.³²

(4) XVII. Yüzyılda Fransız elçiliğinde görev yapan Antoine Galland'ın son yıllarda bulunup yayımlanan ve hatta Türkçeye de çevrilen İzmir Gezisi'nde (Le voyage ā Smyrne) başlıklı eserinde 1536 kapitülasyonlarından söz edildiği görülmektedir.³³

“Fransızların [İzmir'de] bir konsolosları, vardır ki görevi Fransız tüccarlarının kadı ve gümrük eminiyle ilişkilerini düzene koymak, Sultan Süleyman'ın I. François'ya bahsettiği, daha sonra ekler yapılan ve yenilenen kapitülasyonlara aykırı hareket etmemelerini sağlamaktır. Günümüzde geçerli olan kapitülasyonların son olarak Marquis Nointel'in İstanbul'a ve Edirne'ye yaptığı üç yolculuk sonunda, oldukça güç koşullar altında, imzalanmıştır.”³⁴

(5) Osmanlı hükümetinin Fransa'ya 1535 (1536) kapitülasyonlarını verdiği, İngiliz kaynaklarıyla da doğrulanmaktadır³⁵.

³¹ Robert Mantran, *Histoire de la Turquie*, Paris 1968, 77; krş. M. Tayip Gökbilgin “Konsolos”, *İslam Ansiklopedisi*, VI, 837.

³² Antonie Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar 1672-1673*, (çev. N.S.Örik) Ankara 1949-1973, II, 115.

³³ *Le Voyage ā Smyrne Un Manuscrit d'Antoine Golland (1678)*, Textes présentés, établis et annotés par Frédéric Bauden, Paris, 2000, 113 çevirisi, Erol Üstpazarıcı, *İzmir Gezisi: Antoine Golland'ın Bir Elyazması (1678)*, İzmir, Kent Kitaplığı, 2003, 56

³⁴ 5 Haziran 1673 tarihinde verilen bu kapitülasyonların ne kadar zor elde edildiği fakat sonunda Fransızların hiç beklemediği yeni ayrıcalıklarla zenginleştirildiği konusu, Galland'nın günlüğünde bütün ayrıntılarıyla dile getirilmiştir.

³⁵ Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*. London, 1964, 78. Krş. Orhan Burian, “Türk İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergi*, IX/1-2 (1951), 1-17.

Bütün bu açıklamalardan sonra 1536 Kapitülasyonları'nın Cumhuriyet döneminde nasıl değerlendirildiği üzerinde duralım. Ancak önce biraz gerilere giderek XIX. Yüzyılın büyük tarihçisi Ahmet Cevdet Paşa'nın kapitülasyonları nasıl değerlendirdiğine göz atalım. Çünkü kapitülasyonlar konusunda Cevdet Paşa'nın yaptığı yorumlarla Cumhuriyet döneminde yapılan değerlendirmeler arasında büyük bir koştuluk görülmektedir. Cevdet Paşa diyor ki:

“Ahval-i meşruha mülabesesiyle Fransuva 942 senesinde Sultan Süleyman'dan bir ahitname koparmıştı ki Devlet-i Aliyye ile Düvel-i Avrupa beynlerinde en iptida ahdolunan muahede olup bir takım müsâadât ve imtiyazatı havi olduğu halde badehu birkaç kere zam ve ilave olunarak Devlet-i Aliyye ile Düvel-i Avrupa meyanelerinde ahdolunan muahedelere esas olmuştur. Çünkü ol asırlarda memalik-i Devlet-i Aliyye'de pek az Avrupa tüccarı olup anlar dahi nihayet bir senlik misafir ve müstemem oldukları halde yeniçerilik eyyamında serbest üzere ticaret edebilmeleri bazı müsâdaat-ı mahsusaya mevkuf görünüp Frengistan'da ise çendan Devlet-i Aliyye tüccarı bulunmadığından Devlet-i Aliyye Avrupalılara suret-i muvakkata da verdiği müsâadât ve imtiyazatın mukabilini istemeye lüzum görmediği gibi pek ziyade kuvvetine güvendiği cihetle ahkam-ı ahdiyeye istinad eylemeye mecburiyet dahi görmezdi.”³⁶

Bu açıklamadan sora Cevdet Paşa verilen ahitnamelerin bir çeşit müsaade koşulları ve imtiyaz niteliğinde olmakla birlikte Avrupa Devletlerinin bu karşılıksız izni değişmez ahitnameler haline getirdiği üzerinde durmaktadır. Dahası bu imtiyazların Avrupalıların ülkemizdeki sayılarının giderek artmasına ortam hazırladığını belirtmekte ve hatta yerlilerin de yabancılardan ayırt edilemez bir duruma geldiğini belirtmektedir. Sonuç olarak Cevdet Paşa, bu durumun devamının sakıncalarını da dile getirmekten geri kalmamıştır:

“Böyle binlerce imtiyazlı halkın dahil-i memlekette idaresi müşkül ve müteazzır ve bu halin devamı hukuk-ı milele mugayir iken muahedeler henüz tashih ve tadil olunamayub hâlâ vaz-ı kadimi sakimi üzre gidiyor”.

Aşağı yukarı aynı tarihlerde Abdurrahman Şeref Bey'in kapitülasyonları oldukça farklı bir açıdan ele alıp yorumladığını görüyoruz. Abdurrahman Şeref, 1536 ve onu izleyen kapitülasyonların, “bais-i müşkülât” olmakla birlikte o zaman için “mahzur mütalaa olunacak mevaddan değildi”, diyor. Çünkü ticaret serbestisi iktisadın (ilm-i servet) temel kurallarından olup, bunu Osmanlı yöneticileri “Avrupa

³⁶ Tarih-i Cevdet, İstanbul 1309, I, 216-217.

ekonomistlerinden asırlarca önce” uygulamaya koymuşlardır. Bu yüzdendir ki Osmanlılar, içeride zararları görülmeyen imtiyazlar vermekten çekinmediler.³⁷

Ali Reşat ise, İbrahim Paşa ile Jean de la Forest arasında imzalanan kapitülasyonların Venedik’e daha önce verilmiş olan imtiyazlardan daha önemli olduğunu vurgulayarak, bunun her iki tarafın ticari ilişkilerinin büyük bir gelişme göstermesine ortam hazırladığını yazmaktadır.³⁸

II. Meşrutiyet döneminde kapitülasyonlar sorunu çok geniş ölçüde tartışıldı. Bunların kaldırılarak ulusal kaynaklarımıza dayalı milli bir ekonominin³⁹ kurulması üzerinde duruldu ve bu alanda önemli adımlar atıldı. Ziya Gökalp, kapitülasyonların büyük bir tehlike olduğuna dikkati çekiyor bunların bizi Avrupa uygarlığının dışına ittiğinden yakınıyordu.⁴⁰ Savaşın patlak vermesinden bir süre sonra kapitülasyonlar tek yanlı olarak kaldırıldı ve Türkiye “*o cehennem zebanisi kapitülasyonlardan*” kurtuldu.⁴¹ Bu karar ülkede tam bir bayram sevinci yarattı.⁴²

Esaslarını Mustafa Kemal Paşa’nın hazırladığı, Erzurum ve Sivas Kongreleri’nde alınan kararların ruhuna uygun olarak ilan edilen Misak-ı Milli (Ulusal Ant)’de elbette kapitülasyonlar yoktu ve olamazdı. Misak-ı Milli, son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde ulusal kanadı temsil eden (Felah-ı Vatan) milletvekilleri tarafından 22 Ocak 1920 tarihinde gündeme getirilmiş ve 28 Ocak’taki gizli toplantıda kabul edilmiştir. 17 Şubat’ta bütün dünyaya ilan edilen Misak-ı Milli’nin konumuzla ilgili 6. maddesi, bugünkü dille aynen şöyledir:⁴³

“Ulusal ve ekonomik gelişmemizin olanaklar çerçevesi içine girmesi ve daha çağdaş, düzenli yönetim bir biçiminde işlerin yürütülmesinde başarılı olabilmek için, her devlet gibi bizim de gelişmemizin sağlanmasında bağımsızlığa ve tam bir özgürlüğe kavuşmamız, yaşama ve varolmamızın ana koşuldur. Bu nedenle

³⁷ Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, İstanbul, 1315, 345.

³⁸ Ali Reşat, *Kurun-ı Cedide Tarihi*, I, İstanbul 1332, 194.

³⁹ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara 1982; Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp*, İstanbul 1984, 159, 177.

⁴⁰ Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilisation Selected Essays of Ziya Gökalp*, London, 1959.

⁴¹ M. Cemil, *Lozan*, İstanbul, 1933, II, 64-72, Tahir Taner, “Kapitülasyonlar Nasıl İlga Edildi?”, *Muammer Raşit Seviğ’e Armağan’dan ayırbaşım*, İstanbul 1956.; *Takvim-i Vekayi*, 4 Eylül 1330, no 1938, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara 1983, III/1, 161-173; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler III; İhtihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul, 1989, 345-146.

⁴² *Ahenk Gazetesi*, 30 Ağustos 1330, no: 5531.

⁴³ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi II, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine*, Ankara, 1992, 82-91; Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara, 1995, 325-332.

siyasal, adli ve mali gelişmemize engel olacak öteki sınırlamalara karşıyız.

Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşulları da bu esaslara aykırı olmayacaktır.”

Görüldüğü gibi, Misak-ı Milli'nin 6. maddesi, “siyasal, adli ve mali” kayıtlara karşı olduğunu dile getirmekle, kapitülasyonların artık geçerli olamayacağını vurgulamaktadır.

Atatürk, meclisin, 1 Mart 1922 günkü konuşmasında “Artık serbest ve müstakil bir hayata atılan Türkiye için hayat-ı iktisadiyesini boğmakta olan kapitülasyonlar mevcut değildir (şiddetli alkışlar) ve olamaz” demiş⁴⁴ ve Lozan görüşmelerinin en ağır tartışmaları kapitülasyonlar üzerinde yoğunlaşmıştır⁴⁵. Bütün bunlar göz önüne alınırsa Cumhuriyet hatta II. Meşrutiyet dönemi kuşaklarının kapitülasyonlar konusunda son derece duyarlı olmasının nedeni daha iyi anlaşılır. Dönemin ders kitapları ve diğer bazı yayınlarında da bu duyarlı zihniyetin devam ettiğini ve çıkış noktası olarak da 1536 Ahidnamesi'nin alındığını görüyoruz. Cumhuriyetin ilk yıllarında yazılan ve 1930'da “orta tedrisat talebesi için bir müracaat ve tetebbu kitabı” olarak okutulan *Türkiye Tarihi*'nde “ilk kapitülasyon” başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

“Bu dostane münasebat devam ettiği sıralarda Kanuni Süleyman, netayicini asla takdir edemiyerek, Birinci Fransuva'nın, Irakeyn seferi esnasında Bağdat'a kadar gelen bir sefirine (la Forest)'ye (1535)'te bilahare imparatorluğun başına bela kesilen kapitülasyon fermanlarından birini bahş ve ihsan

⁴⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Ankara, 1961, I, 226.

⁴⁵ Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar Belgeler, (Seha L. Meray), Ankara, 1973, Cilt I, kitap 2. İsmet İnönü, Lozan Barış Konferansı Tutanakları'na yazdığı önsözde, “Konferansta, kapitülasyonlar büyük dava olmuştur. Bunda bütün müttefikler ve Amerika karşımızda bulunmuşlardır. Biz de bu meseleyi hayati davalarımızdan bir sayıyorduk” demekle konunun önemini çarpıcı biçimde dile getirmektedir. Yine İsmet İnönü, Cumhuriyetin 50. yıldönümü dolayısıyla Türk Tarih Kurumu'nda verdiği konferansta (23 Ekim 1973) kapitülasyonların kaldırıldığına ilişkin maddenin nasıl yazıldığını şöyle anlatır (*İstiklal Savaşı ve Lozan*, Ankara, 1973, 27): “Kapitülasyonların ıslahı ve kaldırılması için zemine girmek üzere...” İşte şöyle olur, böyle olur... “Canım, kaldırılması zeminine girmek falan yok! Kaldırılmıştır! Niye bunu demiyorsunuz” “Canım, hukuk dili bu, olmaz ki böyle şey... hukuk dili” Hulasa, dokuz ay, hukuk dilini öğrenemedim... “Tali Komisyon”da uzun boylu konuştuğundan sonra olmadı. Sonra bir gün kapitülasyonlar maddesini yazmak için Promajo bana geldi: “Nasıl istiyorsunuz” dedi. “Yazın!” dedim. “Kapitülasyonlar kaldırılmıştır! Lağvedilmiştir!” Daha bilmem ne falan... bitti, yoktur böyle bir mesele!” dedim. “Peki Böyle yazalım” dedi. “Ne oldu, hukuk diline uydu mu?” dedim. “Karar verdiler” dedi “Kapitülasyonları kaldırmaya karar verdiler”. “E, demek şimdiye kadar karar vermemişsiniz” dedim. “Vermişlerdi...” “Hukuk dilidir diye “kıyamet”i kabul ettirmeye çalışıyorlar. Bu tarzda kapitülasyonlardan çıktık”

ediyordu". Buna ek olarak Fransa'nın daha önce Venedik ve Cenevizlilerin elinde bulunan şark ticaretini ele geçirmek istediği belirtilmekte, sefirin çabalarıyla "ticari, mali ve adli maddeleri" kapsayan bir fermanı padişaha imza ettirmeyi başarmıştır, denilmektedir. Ayrıca eserde şu düşüncelerin de yer aldığını görüyoruz:

"Bilahare diğer Avrupa hükümetlerinin ve Fransa kiralılarının zaman zaman tecciden ele geçirdikleri fermanlarla bu ahkâm, derece derece tevsi edilerek Osmanlı hükümeti dahilinde yaşayan ecnebilere bu memleketin sahiplerinden ziyade hukuk temin eylemiştir. En şevketli zamanında siyasi bir kiyasetsizlikle ve mahza lütuf ve atıfet olmak üzere verilen bu fermanlar (kapitülasyon) namule bilahare zaaf ve inhitat devrinde Osmanlı hükümetine Avrupa devletleri tarafından bir hak, bir imtiyaz, bir ahit olarak telakki ettirilmiş, hükümetin istiklaline bir darbe ve dahide sanayi ve ticaretin inkişafına hail olarak Lozan Muahdesine kadar devam edip gitmiştir".⁴⁶

1930'lu yıllarda Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından yazılan kitapta, kapitülasyonların kökeni 1536 antlaşmasına bağlanmakta ve Fransızların, Sultan Süleyman'ı Şarlıken aleyhine kullandıktan başka imtiyaz fermanını almayı başardıkları üzerinde durulmaktadır, sonuçta:

"Bu müsaadeler sonradan çok geniş tefsir olunarak Fransa'nın şark ticaretini adeta inhisara alması ve Osmanlı tebaasından olan Katolik Hıristiyanları da adeta himayesi altında bulundurması gibi bir şekle getirildi. Fransa'ya verilen müsaadeler, Osmanlı Devleti zayıfladıkça başka başka Hıristiyan devletleri tarafından da talep edildi ve istihsal olundu; böylece Osmanlı Devleti'nin harici ticareti ve memlekette bütün eşya ve eşhas üzerinde tamamen hakkının olması lazım gelen kaza hakkı takyit edildi; bu ise istiklalinin bir kısmını kaybetmek demektir".⁴⁷

Ders kitaplarındaki tekele son verildiği 1940'lı yıllarda A.M. Mansel, C. Baysun ve E. Z. Karal tarafından kaleme alınan eserde Osmanlı-Fransız anlaşmasının oldukça farklı bir bakış açısıyla değerlendirildiğini görüyoruz. Öncelikle Mohaç seferini izleyen yıllarda Fransa ile ilişkilerin sıklaştığı ve sonunda bir ahidname imzalandığı üzerinde durulmaktadır:

"Fransızlar sıkıştıkça İstanbul'a adam yolladılar 1535'de kendileriyle bir ahidname yapıldı. Bu ahidname Fransa tarihine kapitülasyon ismiyle geçmiştir. Ahidname ile Fransa

⁴⁶ Hamit ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1930, 3.baskı, 95.

⁴⁷ *Tarih III, Yeni ve Yakın Zamanlar*, TTT Cemiyeti, İstanbul, 1933, 49-50.

hükümdarlarına bey yerine padişah denmiye başlanmıştı. Fransızlara, Osmanlı denizlerinde serbestçe ticaret yapmak hakkı verildiği gibi başka devletlerin gemileri ancak Fransız bayrağı altında Osmanlı limanlarına girip çıkabileceklerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşen Fransızlara din hürriyeti verildikten başka Fransız konsoloslarına da bazı hakimlik hakları veriliyordu”.

Ahidnamenin Fransa için çok kârlı olduğu dile getirilerek, bunun verilmesinin, bir çok yerde ileri sürüldüğü gibi bir anlayışsızlık eseri olmadığına işaret edilmektedir:

“Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa ile böyle bir anlaşma yapması ne rastgele bir iştir ne de anlayışsızlık eseridir. Kanuni Süleyman Fransa'nın ne ordusundan, ne donanmasından, ne de iktisat varlığından herhangi bir yardım beklemiyordu. Böyle bir yardıma ihtiyacı da yoktu. Böyle olmakla beraber, Fransa ile anlaşmanın yapılması politika bakımından bir başarıydı. Çünkü Hıristiyan âlemi Türkler karşısında daima bir birlik ve beraberlik göstermiştir. Fransa Türklere karşı tarihte yapılan bütün haçlı seferlerine girmiş ve büyük rol oynamıştı. Kanuni Süleyman, Fransa'ya temin ettiği kârlarla Hıristiyan cephesinden onu ayırıyor ve bu cephenin birliğini parçalamış oluyordu”⁴⁸.

Ders kitapları kapsamında son olarak üzerinde duracağımız Emin Oktay'ın eserinde kapitülasyonların, Mısır Memlûkleri tarafından verilen bazı imtiyazların da kabul edilerek Fransa ile Türkiye arasında imzalanan “ilk siyasal anlaşma” olduğu belirtilmektedir. “Bir çeşit ticaret ve ikamet anlaşması niteliğinde” olan kapitülasyonlarla verilen ayrıcalıkların bazı maddeleri sayıldıktan sonra bunların Osmanlı Devleti'nin verdiği ilk kapitülasyonlar olduğu savunulmaktadır.⁴⁹

Eğitim ve öğretim ağırlıklı, örnek aldığımız bu kitapların dışında, Cumhuriyet döneminde yapılan diğer çalışmalarda da üzerinde durduğumuz görüşlere paralel düşünceler savunulmaktadır. Örneğin Reşat Ekrem Koçu da kapitülasyon fermanlarından birincisinin Sultan Süleyman'ın Irak'ın seferi sırasında Fransız sefiri Jean de la Forest'ye *bahş ve ihsan* edildiğini vurgulamaktadır. Yine bu eserde “*En evvel Fransızlar tarafından akdolunan kapitülasyonlar bilahare bilcümle hükümetlere şamil beynelmül bir mahiyet aldı*”, denilmektedir. Sonuçta “*hükümetin istiklaline bir darbe vuran; dahili ve milli sanayi ve ticaretin inkişafına bir set teşkil eden kapitülasyonlar Lozan Muahedesi'ne kadar devam etti. Bu korkunç ve ağır zinciri, Osmanlı*

⁴⁸ Arif Müfit Mansel, Cavit Baysun, Enver Ziya Karal, *Yeni ve Yakınçağlar Tarihi III*, İstanbul, 1942, 53-54

⁴⁹ Emin Oktay, *Tarih Lise III*, İstanbul, 1986, 94-95.

*İmparatorluğu hiçbir zaman koparıp atamadı. Bunu kıran ve koparan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti oldu”.*⁵⁰

Son olarak İsmail Soysal'ın 1536 Ahidnamesi'ni devletler hukuku açısından daha geniş kapsamlı olarak değerlendirdiğini belirtmemiz gerekir. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından önce de Doğuda kapitülasyonların var olduğuna değinen Soysal, İstanbul'un fethinden sonra tek taraflı hakimiyet tasarruflarıyla birçok kapitülasyonların “bahş” edildiğini yazmaktadır. Oysa “1536'da Fransızlara verilen kapitülasyonlar ilk defa olarak mütekabiliyet esası üzerine, iki taraflı bir muahedeye istinat ve ileride başka milletlere verilecek olanlara numune teşkil etmesi itibarıyla, büyük ehemmiyeti haizdir. Sanki bu muahede ile Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında bir nevi devletler hukuku tesisi yoluna girilmiştir...”⁵¹

Tanzimat'ın ilanının yüzüncü yıldönümü dolayısıyla yayımlanan 1000 sayfayı geçen ve ortak bir çalışma ürünü olan eserin Kapitülasyonlarla ilgili yargıları da aslında Cumhuriyet'in Tanzimat'a bakışını yansıtmaktadır. Sözelimi A. H. Ongunsu'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya ve Rusya'nın askerî saldırıları karşısında sürekli olarak geriliyor, fakat Fransızlara, İngilizlere, Hollandalılara, “bunların neticeleri uzak” olarak yalnızca kapitülasyonları vermek suretiyle denge kurmaya çalışıyordu. Nitekim, Batı Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'yle gittikçe artan ilişkileri, yavaş yavaş, Avusturya ve Prusya'nın gittikçe artan saldırılarına karşı bir çeşit denge işlevi görüyordu.⁵²

Tanzimat döneminde sanayileşme hareketlerini yazmış olan Ömer Celal Sarç da “sanayinin inhitatını tacil eden (çabuklaştıran) şartlar arasında ilkin kapitülasyonları mahvetmek lazımdır” diyordu.⁵³ Ancak, Avrupalıların, Türkiye'de ticaretlerine ve kendi çıkarları açısından en büyük engel, kapitülasyonların ve değişik ticaret anlaşmalarının ortadan kaldıramamış oldukları Yed-i Vahit (tekel) uygulaması idi.⁵⁴ Yerli ürünlerden bazılarının devlet tarafından alınıp satılması anlamına gelmektedir. Stratejik nitelikte olan bu ürünler arasında: palamut, kök boya, afyon, ipek, zahire, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı sayılmaktadır. Böyle bir durum başta İngilizler olmak üzere diğer yabancı tüccarların da şikayetine yol açıyordu. İngilizler bunu 1838 ticaret antlaşmasıyla kaldırmayı başardılar. Kaldı ki bu antlaşmada daha önce İngilizlere verilmiş olan her türlü ayrıcalıklar da yürürlükte

⁵⁰ Reşat Ekrem Koçu, *Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar 1300-1920 ve Lozan Muahedesi*, İstanbul, 1934.

⁵¹ İsmail Soysal, “Türk-Fransız Münasebetlerinin İlk Devresi”, *Tarih Dergisi*, 5-6 (1953), 77-78.

⁵² A.H. Ongunsu, “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, 3.

⁵³ Ömer Celal Sarç, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, 432.

⁵⁴ Yusuf Kemal Tengirşenk, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti”, *Tanzimat I*, 299.

bırakılıyordu.⁵⁵ Bu antlaşmadan yaklaşık bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat fermanında yabancılara verilmiş olan ayrıcalıkların kaldırılabilceğine ilişkin herhangi bir işaret yoktur. O dönemi çözümleyen araştırmacıların bu sırada verilen ticaret muahedelerinin kapitülasyonlardan daha beter bir düzen getirdiği görüşünü savunmaktadırlar.

Sonuç olarak diyebiliriz ki kapitülasyonların ülkeyi ekonomik, mali ve adli yönlerden çıkmaza soktuğu bir sırada bunların varlığı ve kökeni sorgulanmaya başlanmış ve 1536 Kapitülasyonları⁵⁶ adeta “günah keçisi” ilan edilmiş ve bunun sorumlusu da Kanuni olarak gösterilmiştir. Oysa bütün bu kapitülasyonlar tarihsel akışın ve sürecin bir ürünüdür. Kanuni'nin yeni bilgi ve belgelerin ışığında “aklanması” diye de bir şey söz konusu olamaz. Ancak, geçmişte özellikle son dönemlerde kapitülasyonların baskısını yaşamış olan Cumhuriyetin ilk kuşaklarının bu konudaki duyarlılıklarına da hak vermek gerekir. Bugün şu ya da bu şekilde ulusal çıkarlara aykırı ödümlerin yine bu bağlamda değerlendirildiğini unutmamak gerekir.

⁵⁵ Tengirşek, “Tanzimat Devrinde...”, 289-320; Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz...*, 86-116.

⁵⁶ Fransa'ya verilen ilk kapitülasyonların tarihi kimi zaman 1535 olarak gösterilmektedir. Bunun nedeni takvim değişikliğinden önce 1536 yılının Şubatı, 1535 yılına karşılık olduğu için kapitülasyonların tarihi de 1535 olarak kabul edilmektedir. (bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz...*, I, 8)